

ЛИТВИН

Володимир Михайлович — академік НАН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

КИЄВО-РУСЬКИЙ СПАДОК НА ПОЛІТИЧНИХ І НАУКОВИХ ПЕРЕХРЕСТЯХ БАГАТОВІКОВОЇ ПОЛЕМІКИ

Історія продукує розмаїті смисли, думки, потрактування, інтерпретації, візії, концепції й теорії. У певному розумінні вона поєднує багатоманітний колективний досвід людства. З огляду на це доречно розглядати історію на межі політики й культури, пам'яті й цінностей, соціуму й потреб національного розвитку. Тому автор звертається до ключової епохи в історії України, до питання про Давньоруську / Києво-Руську / Старокиївську / Староруську спадщину, яке набуло особливого звучання в XIX ст. та пізніші часи, аж до наших днів. Потрактування в такому ключі української минушини з проекцією її на сьогодення може допомогти подолати сучасні виклики, які постали нині перед нашою державою.

Доба давньої Русі є однією з ключових епох в історії України, позаяк із нею пов'язують етнокультурну генезу українців як нації. Поряд з цим, упродовж «довгого» XIX ст., яке здебільшого локалізують у розширених хронологічних межах — від кінця XVIII і до початку XX ст., на світовій арені панували нації та національні держави. Останні відігравали важливу роль у міжвоєнну добу, що формувала обрій уявлень і концептуальних пропозицій між Першою і Другою світовими війнами.

З огляду на окреслені вище чинники та соціо- і етнокультурні передумови питання про Давньоруську / Києво-Руську / Старокиївську / Староруську спадщину набуло особливого значення для українського національного руху протягом XIX ст., а також у пізніші часи. На думку професора Сергія Плохія, «піднесення в 1840-х роках українського руху в Російській імперії перетворило історію Київської Русі на поле битви прихильників і опонентів славіста Михайла Погодіна. Згідно з погодинською теорією, Київ і довколишні землі початково населяли великоруські племена, які мігрували на північ після монгольської навали середини XIII століття. Лише після того, як вони пішли, заявляв Погодін, край заселили «малороси» чи то пак українці. На кону стояло питання російської та української іс-

торичної ідентичности, а ще — котрий із двох східнослов'янських народів має більші права на спадщину києворуських князів»¹.

Варто наголосити, що змагання за Старокиївський спадок сполучало культурницькі устремління українців із політичною зацікавленістю, тобто відображало політизацію українського національного проєкту, що формулював власні вимоги та окреслював перспективні цілі. Не випадково Михайло Грушевський — автор найвідомішого та наймасштабнішого багатотомника з національної історії — стверджував, що на обширах півдавстрійської Галичини «за старою традицією терміни «Русь», «Русин», «руський» позначають національність українську»².

Заувага автора «Історії України-Руси» демонструє особливу роль Києво-Руської, чи Староруської, спадщини та змагання довкола неї, що тривали протягом кількох століть³. Однак цю сторінку інтелектуальної, політичної та культурної історії зарано здавати до архіву, оскільки в тому чи іншому вигляді змагання за Києво-Руський спадок тривають і донині.

У минулому боротьба за Давньоруську спадщину значною мірою була зумовлена імперськими потребами та інтересами, а сьогодні вона спричинена неоімперськими мотивами Російської Федерації як країни-агресора. Такі ідеологічні устремління та примарні геополітичні змагання, зорієнтовані на здобуття реваншу, спонукають російських політичних і державних діячів, а також багатьох інтелектуалів привласнювати український історичний спадок, передусім Старокиївську спадщину.

Звісно, (горезвісні) потуги функціонерів, ідеологів і звичайних «гвинтиків» російського режиму, влучно названого рашизмом, не є ори-

гінальними. Такі зазіхання на культурно-історичний набуток давньої Русі рясно побутують навіть у концепціях, візіях і поглядах російських демократів різних часів. Саме тому протягом усього XIX ст. тривала гостра полеміка, яку інколи називають змаганнями за так зване «руське первородство» чи протистоянням «північан» і «південців».

Так, у межах зазначеної полеміки доволі гостро дискутували ще в середині 1880-х років російський етнограф Олександр Пипін і один з українських громадівців, мовознавець Кость Михальчук. Останній піддавав сумніву навіть саму можливість замирення щодо предмету давньої полеміки, позаяк гадав, що «великоросійська асиміляція» зводить нанівець реальні можливості національно-культурної співпраці між росіянами й українцями⁴.

Вплив полеміки довкола Києво-Руської спадщини на українську суспільно-політичну і наукову думку був колосальним і всеосяжним. Зокрема, літературознавець Петро Голубенко (Шатун) відзначав, що «боротьба за культурно-історичну спадщину Київської Русі між українськими і російськими істориками не має рівнозначних прикладів у світовій історії, хоч один з українських дослідників і проводить таку аналогію»⁵. У цій цитаті йдеться про відому публікацію історика Віктора Новицького, який порівнював змагання за Києво-Руську спадщину з протистоянням романської й германської традицій у західноєвропейській історіографії⁶. Зазначимо, що це порівняння постало у вигляді рефлексій щодо змагань національних традицій у європейській історіографії XIX ст., тобто за доби панування імперських націй на світовій арені.

¹ Плохій С. *Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі*. Київ, 2015. С. 11—12.

² Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. Санкт-Петербург, 1907. С. 199.

³ Толочко О.П. Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. В кн.: *Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси*. Київ, 2004. Т. 1. С. 250—251.

⁴ Михальчук К.П. Открытое письмо к А.Н. Пыпину по поводу его статей в «Вестнике Европы» о споре между южанами и северянами. К истории отношений к Украинству представителей прогрессивной части Русского образованного общества. Киев, 1909. С. 4—11.

⁵ Голубенко П. *Україна і Росія у світлі культурних взаємин*. Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1987. С. 102.

⁶ Новицький В. Історична праця проф. О.Є. Преснякова і розмежування великоруської та української історіографії. *Україна*. 1930. Кн. 40. С. 55—57.

Певна річ, славнозвісна дискусія «південців» і «північан» мала давні початки, що сягають ранньомодерних часів, із численними політичними порахунками, культурними передумовами, імперськими впливами тощо⁷. Наприклад, українсько-американський історик Френк Сисин слушно звернув увагу на те, що в певному вигляді полеміка довкола Старокиївської спадщини тривала щонайменше від славнозвісного «Синопису» Інокентія Гізеля.

Загалом Синопис обґрунтовував ідею єдності минувшини трьох східнослов'янських народів, результатом якої була теза про походження з Києва сучасної династії московських царів. Втім, багатьох дослідників вводить в оману вже сама назва твору Інокентія Гізеля: «Синопис или краткое собрание от разных летописцев о начале Славяно-российского народа, и первоначальных князей богоспасаемого града Киева, и о житии св. благоверного великого князя Киевского и всея России первейшего самодержца Владимира, и о наследниках благочестивейшей державы его Российской даже до пресветлейшего и благоверного государя нашего царя и великого князя Алексея Михайловича, всея Великой, Малой и Белой России Самодержца». Виважений і вдумливий аналіз змісту «Синопису», як і доби його написання, дозволяє зрозуміти авторське бачення Києва, Руси-України як осердя усього східнослов'янського світу та православного слов'янства.

На думку Френка Сисина, його автор «використовував киево-руську минувшину для обслуговування потреб московського / російського самодержця, хоча й включив до свого твору лише нечисленні епізоди російської історії. Закладаючи підвалини для династичної історії східних слов'ян, Синопис не тільки відкрив шлях політичній історії Російської держави — він також чи не вперше застосував для аналізу російської історії поняття славено-російської нації / народу і відтак націоналізував російську історіографію і унеможливив зведення російської ідентичності лише до ототож-

нення з династією або державою. І коли з самостійним українським національно-політичним досвідом Синопис впорався швидко, то його спробу злиття української та російської історії було шито білими нитками»⁸.

Загалом змагання за Старокиївську спадщину відображало багатовікову боротьбу українства за виокремлення з імперських етно- й соціокультурних координат. Якраз у такому розрізі доречно розглядати полеміку «південців» і «північан», яка хоч-не-хоч репрезентує тривалі змагання, що точилися за Києво-Руський спадок протягом різних історичних періодів і епох.

Сучасні історики звертають увагу на те, що «українські претензії на киево-руську спадщину не були наполегливими й консеквентними. Денаціоналізація інтелектуального життя, що розпочалася від другої половини XVII ст. в підросійській Україні, призвела до занепаду історичної думки та місцевої традиції пригадування киево-руського минулого. Вшанування пам'яті святого рівноапостольного князя Володимира було локальним і не виходило за межі місцевого патріотизму. До середини XIX ст. в Києві не було жодної української організації, яка сприяла б відродженню історичної свідомості, прирощенню нових знань про історію Київської Русі. У тогочасному історієписанні «українська», або «малоросійська» за тодішньою термінологією, минувшина нероздільно пов'язувалася з історією козацтва. Вивчення Київської Русі відбувалося в руслі «загально-російської» історичної схеми, на основі династичного принципу, виробленого московськими книжниками-історіографами та прийнятого офіційною російською історіографією»⁹.

Адже можливості українства в умовах суцільного панування імперського культурного поля, освяченого відповідною ідеологією й монархічною політичною культурою, були вкрай обмеженими. Тим паче, що українська наука

⁷ Голубенко П. *Україна і Росія у світлі культурних взаємин*. Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1987. С. 83—101.

⁸ Сисин Ф. Образ Росії та українсько-російських взаємин в українській історіографії кінця XVII — початку XVIII сторіччя. В кн.: *Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження)*. Київ, 2003. С. 442.

⁹ Ричка В.М. *Лицар Духу: Володимир Великий в історії та пам'яті*. Київ, 2015. С. 127.

протягом усього XIX ст. була змушена пристосовуватися до вимог імперського режиму. Проте навіть за таких ідеологічних, політичних і культурних передумов, обставин і впливів Києво-Руська спадщина опинилася в епіцентрі гострих полемічних змагань.

За спостереженням літературознавця Петра Голубенка (Шатуна), «давнє історичне ім'я України «Русь» і назва української держави X—XII ст. «Київська Русь» стали джерелом гарячого і затяжного спору між українськими і московськими істориками, який продовжується й до нашого часу. Головними питаннями цього спору є: який народ і чия культуру являє собою «Київська Русь», хто перейняв «київську спадщину» і продовжує в наш час її культурно-історичні традиції? Здавалося б, відповідь на ці питання дуже проста: вона є вже в самій назві Київської держави. Якщо Київ був і залишається українською столицею і символом України, то «Київська Русь» була українською державою, а українці — її спадкоємці і продовжувачі в наш час. Але в дійсності боротьба за київську спадщину привела до парадоксальних наслідків: українці втратили не лише свою державу, а й саме ім'я давньої України «Русь», яке було присвоєне північним переможцем — Московією. Назвавши себе Росією або Великою Руссю, Московія тим самим стверджувала себе спадкоємцем і продовжувачем Київської Русі, а отже, і своє право на «собрание земель русских». У супроводі цієї маскарadi і творилася Російська імперія. Незважаючи на те, що Московське царство і в національно-етнічному, і в культурно-історичному сенсі було відмінною від Київської Русі формацією, північне плем'я московитів пригадало свою колишню державну належність до «русских» підданих і, посиляючись на династичні зв'язки своїх князів з київською династією, привласнило назву «Русь» для новопосталої московської держави»¹⁰.

Російське привласнення етноніму й політоніму Русь добре розумів і підкреслював Михайло Грушевський, оскільки сприймав його у світлі імперської концептуалізації історії

східного слов'янства, а відтак, цілком логічно виступив руйнівником і деконструктором цієї сумнозвісної «концептуалізації». Зокрема, у своїй знаменитій статті «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» він наголошував, що «Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська — другої, великоруської. Сю ріжницю хотіла була затерти Погодінська теорія, населивши Подніпров'я X—XII вв. великоросами й казавши їм потім, в XIII—XIV вв., звідси виємігрувати, але я сумніваюся, що хто-небудь схоче тепер боронити стару історичну схему сею ризикованою, всіма майже полишеною теорією. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV—XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, напр., до відносин Римської держави до її галльських провінцій, а не преємства двох періодів в політичній і культурній житті Франції. Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності. Етнографічна і історична близькість народності українсько-руської до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань — вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами»¹¹.

По суті наукова, суспільно-політична та публіцистична діяльність Михайла Грушевського була спрямована на відвоювання й звільнення Києво-Руської спадщини з російського імперського полону. До того ж тільки руйнація імперської схеми історії східного слов'янства дозволила українству започаткувати власний на-

¹⁰ Голубенко П. *Україна і Росія у світлі культурних взаємин*. Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1987. С. 93.

¹¹ Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. В кн.: Грушевський М. *Твори*. Львів, 2002. Т. 1. С. 77.

ціональний і державний проєкт на тернистих поворотах ХХ ст.

Слід наголосити, що саме великокняжа / царська / імперська та червона Москва повсякчасно висувала необґрунтовані претензії на Києво-Руську спадщину, «легітимізуючи» свої політичні й ідеологічні інтенції сакраментальною «теорією III Риму» чи іншими «аргументами» подібного ґатибу. Цю позицію де-факто успадкувала й сучасна / неоімперська Росія¹². Більше того, зазіхання на спадщину Київської Русі слугує нинішньому російському режиму «виправданням» воєнної агресії проти України, особливо широкомасштабного вторгнення, розпочатого 24 лютого 2022 р.

Зрештою, Михайло Грушевський завжди підкреслював нерозривний зв'язок Русі-України з європейською минувиною. Ці рефлексії яскраво й виразно проступили в його відомій праці «На порозі Нової України: гадки і мрії», написаній за часів Української революції 1917—1921 рр. М. Грушевський навіть обстоював думку, що «зв'язана тісно і безпосередньо з Західною Європою — Німеччиною в першу голову, а далі — з Італією також, Україна перейшла з деяким тільки опізненням добу італійсько-німецького Відродження (Ренесансу), німецької реформації й католицької реакції, яка всім тягарем своїм упала на українські землі з кінцем XVI в. Тимчасом як Московщина все більш розгублювала спадщину, одержану від Київської держави, і все глибше поринала в східних, вірніше — середньо- і північноазійських впливах, Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури. Правда, вони не запозичались невільничо. Вони переходили через призму присвоєння і перетворення. Старі східні й візантійські традиції, вірніше — та оригінальна комбінація, яку витворила українська творчість часів Київської держави, не зіставалась і тепер пасивною. Вона брала участь в переробленні нових західних здобутків і

впливів, приносила до них свої оригінальні нюанси»¹³.

Таким чином, М. Грушевський надавав Старокиївській спадщині засадничого значення не тільки у справі цілковитої сепарації українства з імперських координат, а й для осмислення давніх зв'язків України з європейським світом. У такому світлі Давньоруський спадок, на думку вченого, являв собою важливий культурний і світоглядний орієнтир, що дозволяв вписати українську історію до загальноєвропейської й світової минувшини.

Водночас М. Грушевський-історик вирізнявся проникливим розумінням трансформації суспільно-політичних форм і соціокультурних моделей, що постали з Києво-Руської спадщини. За його спостереженням, «старий боярин-купець і воїн переважно переходить в боярина-поміщика, яким він стане потім у наступні сторіччя, XIV—XV, і, поступово дрібніючи, як вся стара київська спадщина, під натиском нових форм, обернеться в боярина — дрібного військово-службового напівпривілейованого землевласника литовської епохи. Це — загальний процес, що, хоча й з різною швидкістю й у неоднакових деталях, розвивається в різних частинах України (і в інших землях старої київської системи)»¹⁴.

Ще один аспект, на якому акцентував увагу Михайло Грушевський, пов'язаний із роллю Галицько-Волинської держави у збереженні й передачі Старокиївської спадщини. Недаремно Галицько-Волинську державу чимало істориків першої половини ХХ ст. розглядали як одну з базових основ формування майбутнього українства. За висловом М. Грушевського, «Галицько-Волинська держава, що проіснувала у своєму повному обсязі ще ціле століття після татарської навали (а у волинській своїй частині ще довше, можна вважати — до другої половини XV в.), мала велике значення для збереження (і розвитку) політичної й культурної спадщини

¹² Широкоград А.Б. *Русь и Литва: Рюриковичи против Гедиминовичей*. Москва, 2004. С. 242—257.

¹³ Грушевський М. На порозі Нової України: гадки і мрії. В кн.: Грушевський М. *Твори*. Львів, 2007. Т. 4, кн. 1. С. 235.

¹⁴ Грушевський М. Україна. Історія. В кн.: Грушевський М. *Твори*. Львів, 2009. Т. 9. С. 279.

київської епохи й підтримки та зміцнення національного життя»¹⁵.

Надзвичайну роль Києво-Руська спадщина відіграла й у формації Литовсько-Руської держави, точніше Великого князівства Литовського, Руського й Жмудського. Михайло Грушевський, як і його вчитель Володимир Антонович, засновник Київської документальної та земельно-обласної школи українських істориків, підкреслював виняткове значення давньоруських впливів, передусім культурних і політичних запозичень, у формації Великого князівства Литовського. У широкому сенсі Володимир Антонович навіть розглядав цю східноєвропейську державу як незаперечну спадкоємницю давньої Русі¹⁶.

Подібних поглядів дотримувався й Михайло Грушевський, але значно їх конкретизував і нюансував. За його спостереженнями, «супільно-політична еволюція в землях в. кн. Литовського розвивалася в далеко повільнішому темпі, староруська традиція визначалася ще дуже великою свіжістю й силою, звичаєве право й практики поодиноких земель служили підставою правних відносин і тільки поволі уступали перед модифікаціями, які вносив державний процес вел. князівства. Державна спадщина староруських часів давала себе дуже сильно відчувати до самої середини XVI в. (а навіть і дещо пізніше)»¹⁷. Відтак Михайло Грушевський підкреслював ту роль, яку відіграла давньоруська спадщина у процесі переходу від однієї доби національної історії до іншої історичної епохи.

Сучасні вчені висвітлюють націєтворчий процес із різних перспектив і позицій. Американський історик і прихильник українства професор Тімоті Снайдер відзначає, що «великі князі литовські були могутніми європейськими воєначальниками XIII—XIV ст. Вони

завоювали розлогі території, що простягались від їхніх рідних балтійських земель на південь через східнослов'янські терени аж до Чорного моря. Збираючи докупі залишки Київської Русі після монгольського завоювання, язичники литовці інкорпоровали більшість територій цієї ранньої східнослов'янської держави. Православні руські бояри, призвичаєні до монгольського панування, могли вважати Литву не завойовником, а союзником, і тоді як литовська військова потуга прямувала на південь, до Києва, киево-руська цивілізація — православ'я, церковнослов'янська мова та зріла правова традиція — поширювались на північ, до Вільнюса. В той же час, коли Вільнюс замінив Київ як центр православної слов'янської цивілізації, на литовські території почали зазіхати дві католицькі держави: Тевтонський Орден та Польське королівство. Язичницькі великі князі вміло торгувались за своє хрещення, і наприкінці XIV ст. великий князь Йогайла обміняв хрещення за католицьким обрядом на польський трон»¹⁸.

З іншої перспективи означений процес сприйняття Старокиївської спадщини представляє Сергій Плохій. Він підкреслює, що «Люблінська унія створила новий політичний простір для опанування та військового, економічного та соціального освоєння з боку православних княжих еліт, які, замість того, щоб втратити свій престиж і владу внаслідок унії, насправді підвищили їх. Коли освічені люди, які були на службі в князів, почали наповнювати цей простір змістом, пов'язаним з політичними та культурними амбіціями своїх господарів, вони шукали паралелі та прецеденти в історії (діяльність Володимира Великого, Ярослава Мудрого та Данила Галицького). Незважаючи на увагу до минулого, вони дійсно створили дещо нове. Цим винаходом зрештою стане «Україна» — термін, що вперше з'явився у киево-руські часи, але відновився в регіоні під час відродження князівської влади у XVI столітті. Цій назві й новому простору, створеному Люблінською унією, знадобиться час та

¹⁵ Там само. С. 283.

¹⁶ Антонович В. Очерк истории княжества Литовского до смерти В.К. Ольгерда. В кн.: Антонович В. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*. Киев, 1885. Т. 1. С. 1—132.

¹⁷ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ, 1994. Т. 5. С. 19.

¹⁸ Снайдер Т. *Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569—1999*. Київ, 2012. С. 35.

нова суспільна верства, щоб стати одним цілим та поширити термін «Україна» на землі далеко за правим берегом Дніпра»¹⁹.

Проте етнонім і політонім Україна постав не відразу. Цьому передувало доволі тривалий процес упродовж низки століть, протягом якого щодо українських земель вживали різні означення і назви, зокрема у світлі старих традицій Києво-Руської спадщини. Проте побутували й перехідні назви, зокрема Роксоланія. Українська історикinja Наталія Яковенко підкреслює: «місце цієї назви в окресленій вище руській ідентичності дещо проблематичне. Вона зручно маркувала статус Русі як рівноправної одиниці Польського королівства, але після освоєння киево-руської спадщини слово таки ставало «чужим», бо, згідно з ним, роль «кореня і початку» відводилася сарматам-роксоланам, а не «народові святого Володимира». Відтак, дилема вибору назв, по суті, являла собою дилему двох версій «руськості». Ясно, що обидві версії були цілком лояльними стосовно політичної батьківщини — Речі Посполитої, але, дещо спрощуючи, «роксоланську» версію можна ототожнити з толерантним ставленням до всього польського, а її оминання — з нехиттю до «Польщі»²⁰.

Отже, саме Україна постала як спадкоємиця та продовжувачка соціо- й етнокультурних традицій давньої Русі. Доречно зазначити, що традиції киево-руського та білорусько-литовського літописання розглядаються у світлі спадкоємності «козацьких літописів» XVII — початку XVIII ст. Літописи Самовидця, Грабянки, Величка містять досить багато відомостей стосовно формування та розвитку в середовищі тодішньої козацької старшини національної самосвідомості й відчуття державної окремішності, пов'язаних із давньоруськими культурними й політичними традиціями²¹.

¹⁹ Плохій С. *Брама Європи. Історія України від Скифських воєн до Незалежності*. Харків, 2016. С. 110.

²⁰ Яковенко Н. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття*. Київ, 2012. С. 18.

²¹ Моця Б.О. *Історія формування структур прикордонної охорони на території сучасної України до по-*

Таким чином Литовська, чи Литовсько-Руська, доба була дуже важливим чинником як для творення, так і для конструювання історії України. Вона дозволяла «перекинути місток», тобто сполучити княжу добу давньої Русі та епоху України-Гетьманщини. Завдяки цьому Михайлу Грушевському і його наступникам вдалося запропонувати й утвердити ідею тягlostі історії України від давніх до новітніх часів. Адже саме національна історія, опрацьована й простежена крізь плин століть, виступала поважним чинником легітимації буття народів / націй у «довгому» XIX ст.

Проте Михайло Грушевський зазвичай уникав апріорі накинених схем. Навіть більше, він украй скептично ставився до відповідних концептуалізацій. Натомість учений віддавав перевагу не виразним і простим термінологічним пропозиціям, а концептуалізаціям, які найповніше відображали розмаїття фактографічного матеріалу й подієве багатство світу історії. Саме тому М. Грушевський відзначав як флуктуації, так і масштабні впливи «ріжних культур», під дією яких «на основі слов'янській вироблялася оригінальна і багата, зазначена характерними, своєнародними ознаками культура руська княжого періоду. Той чи інший вплив брав перевагу часами, але нігди не підлягала вона йому пасивно. В раніші часи на тім терені панував переважно вплив східний, ірансько-алтайський, який дає себе знати найбільш виразно в культурі так званий скитській; з хрестом переважає інший вплив, візантійський. Імпонувала Русі багата матеріальна культура Візантії, зложена з елементів античних і східних, і ще більше — переховані там скарби духові»²².

Втім, Михайло Грушевський був змушений змагатися з асимілятивними тенденціями, що нав'язувалися на імперських культурних теренах як в імперії Романових, так і в імперії Габсбургів. Численні культурні втрати, пов'язані

чатку 20-х років XX століття. *Гілея: Науковий вісник*. 2010. Вип. 37. С. 167.

²² Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. В кн.: Грушевський М. *Твори*. Львів, 2002. Т. 1. С. 67.

з російською акультурацією української еліти, вимагали чіткої й неоднозначної позиції у боротьбі за Києво-Руську спадщину протягом українського національного Відродження XIX ст.

Зрештою, Михайло Грушевський обстоював думку про новітнє українське Відродження, а одним із його джерел убачав переосмислення і реконцептуалізацію саме Старокиївської спадщини. «Літературна традиція була затрачена, відколи на старім корені київського книжного письменства защеplено нову паросль — московську: стара українська книжна література являлась ніби предком московської, тим самим ніби чужою для України, і українське слово зіставалось при самих пробах простонародної мови, що уважались тільки курйозом, чимсь зовсім маловажним, тимчасом як для поважної літературної роботи прийнято у самих українців великоросійську мову, заведену протягом XVIII в. і по всіх вищих українських школах. Саме ім'я було страчене — бо перейняте великоросійським народом, літературою, державою, і для потомків старої Русі приходилось знаходити нові імена: малоросійського, козако-руського, южноруського і т. ін. народу, історія сього народу починалася звичайно від XVII в., найбільше XIII—XIV вв., а історія давніша зв'язувалася з історією Московської держави як її антецедент», — наголошував М. Грушевський²³.

Навіть більше, потужні асиміляційні тенденції загрожували суцільним розчиненням українства в річищі руйнівних перетворень, нав'язуваних імперською системою. Особливо руйнівними вони були на обширах Російської імперії, яка йшла шляхом суцільної руйнації національних культур і повної акультурації національних еліт.

«Українсько-руський нарід зіставсь без нічого і, здавалось, був призначений на вимерття. І ся смерть здавалася вже зовсім близькою. Автор першої граматики народної української мови, виданої 1818 р., мотивував свою працю чисто антикварними мотивами: що знання української мови буде потрібно з часом для розуміння життя українського народу, розумій — коли тої мови вже не буде; він називав її «не живим і не мертвим язиком», язиком на вимертті — «исчезающим наречием» — двадцять літ по появі «Енеїди». Так безрадісно і безрадно виглядав тоді український нарід», — зазначав історик²⁴.

«З кінця 18 в. (від Івана Котляревського) на Україні почався рух у напрямку запровадження до писемного й книжкового вжитку живої народної української мови. До того часу писемна й книжна мова на Україні мала в собі дуже велику домішку старих слов'янзмів (слів, зворотів, граматичних форм), що залишилися у спадщину від старокиївських часів, і тому вона, та книжна й писемна мова, дуже відрізнялася від живої народної української мови, розвиток якої протягом століть ішов нормально й безупинно», — відзначав український історик й економіст Дмитро Соловей²⁵. Отже, лише незвичайні успіхи і розвій українського національного відродження XIX ст. змогли відвернути і якоюсь мірою запобігти повній денационалізації українства.

За радянських часів Києво-Руська спадщина розглядалася й репрезентувалася у світлі провідних ідеологічних догм комуністичного режиму. Більше того, добу Київської Русі було практично вилучено з історії України, яку заступила сурогатна «історія Української РСР». Відтак навіть процес становлення українців як нації було викривлено й відсунуто в часі на кілька століть.

Український правник і політолог Василь Маркусь у рецензійній статті, присвяченій публікації четвертого тому «Української ра-

²³ Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвої українсько-руського народу. Відчит проф. Михайла Грушевського на науковій академії, споряджений дня 1 падолиста 1898 р. на пам'ятку столітніх роковин відродження українсько-руської літератури. В кн.: Грушевський М. *Твори*. Львів, 2002. Т. 1. С. 114.

²⁴ Там само.

²⁵ Соловей Д. Національне питання в лєнінській теорії та практиці. До 50-річчя більшовицького режиму в СССР і на Україні. *Сучасність*. 1966. № 9. С. 111.

дянської енциклопедії», слушно констатував, що «для росіян т. зв. давньоруський період є властиво давнім періодом історії Росії; росіяни беззастережно присвоюють собі спадщину Київської Руси, тоді як українці повинні починати своє національне існування з потатарського періоду»²⁶.

В результаті такої ідеологічної аберації розмивалися наріжні засади історії України, котрі замінювалися суцільно ідеологізованою «історією Української РСР».

Такі спотворювальні метаморфози свого часу яскраво прокоментував і оцінив український літературознавець і дисидент Юрій Бадзьо. Він наголошував, що «волею сучасної радянської історіографії українців та білорусів вигнано з ранньофевдальної сім'ї слов'янських народів. Їх поглинули «русские племена», «давньоруська народність», «русский народ», «единный русский народ киевских времен». Починається зі спекуляції історичним поняттям «Русь», «русський», а закінчується перекресленням етнічної історії України та Білоруси ранньофевдального періоду. «Давньоруська народність» декларується як спільний етнічний предок трьох східнослов'янських народів, але насправді вона кваліфікується лише як російський етнос — «русские», «русский народ» і т. д.»²⁷.

У широкому сенсі ці спостереження, рефлексії, роздуми були реакцією на тодішні практики й стратегії тоталітарного режиму, який «творив» і у вигляді історичних спотворень і фальсифікацій легітимізував існування квазі-спільноти — так званого радянського народу. Та насправді замість нової «наднаціональної спільноти» поставала панівна великодержавна і шовіністська спільнота на чолі з народом-вождем — росіянами. Саме російському народу мала належати першість у всіх уявних, можливих і неможливих «досягненнях тріумфуючо-

го соціалістичного суспільства». Звичайно, ці ідеологічні настанови не лише переносилися в прийдешність, а й трансливалися на минувшину. Відтак, давньоруська спільнота однозначно подавалася як російська апіорі.

Юрій Бадзьо слушно діагностував повторні зазіхання російського «старшого брата», позаяк вони нав'язували суцільну асиміляцію неросійських народів. На його думку, «якби ці сучасні, цілком однозначні терміни вживалися як умовне позначення історичних реалій, позначення, що йде від історичних понять «Русь», «русський», то й тоді вони були б невинуваті й недопущені, бо пов'язували б східнослов'янську історію 6—13 ст. лише з російським етносом, а поняття «український», «білоруський» надавали б тільки етнографічного сенсу. За допомогою наукоподібної ідеї «давньоруської народності» історіографія проводить у підтексті науково абсурдну й політично підступну думку про те, що якби не було татаро-монгольської навали, то зі східних слов'ян витворився б один народ, звичайно, русский»²⁸.

Подібну позицію займають і сучасні українські історики, які відзначають і маркують цей зв'язок: «З'єднуючою ланкою між дореволюційною і радянською історіографією слугували теоретичні побудови і міркування видатного російського історика О. Преснякова, якого слід вважати одним із засновників концепту радянської історіографії щодо рівноправності сучасних східнослов'янських народів на киеворуську спадщину та концепції давньоруської народності»²⁹.

Слід акцентувати увагу на тому, що штучність російських зазіхань на Старокиївську / Києво-Руську спадщину розуміла принаймні частина російських істориків. «Культурно-історичний зв'язок Московської держави з Київською державою існує лише в уяві російських великодержавників. Цього не можуть не визнати і деякі московські дослідники, хоч і не можуть відмовитися від Київської Руси,

²⁶ Маркусь В. Четвертий том УРЕ. *Сучасність*. 1962. № 1. С. 67.

²⁷ Бадзьо Ю. Знищення і русифікація української історичної науки в советській Україні. Відкритий лист до російських і українських істориків. *Український історик*. 1981. № 1-4. С. 87.

²⁸ Там само.

²⁹ Юсова Н. *Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті — перша половина 1940-х рр.)*. Вінниця, 2005. С. 51.

як факту давнього «історичного існування Росії», — стверджував Петро Голубенко³⁰.

Втім, спроби окремих російських істориків та учених-гуманітаріїв посісти хоч би дещо відмінну позицію порівняно з проголошеними ідеологічними схемами були приречені на фіаско. Відтак, такі вчені потрапляли у горнило ідеологічних кампаній і адміністративних чисток.

Отже, суцільний ідеологічний підтекст означеного висвітлення й представлення історії давньої Русі у радянській історіографії є очевидним. За висловом Юрія Бадзя, у такий спосіб «перекидається ідеологічний і політичний місток між царською Росією і Радянським Союзом, коріння «нової історичної спільності» шукається в «давньоруській народності», в національно-історичній дійсності февдальної та февдально-буржуазної Росії. З погляду наукової методології це абсурдно й дивовижно, але за політичною логікою — закономірно й правильно, адже «ДН», «единный русский народ киевских времен» і «единный радянський народ» — це ідеологічні близнюки, ланки одного політичного ланцюга, два кінці — ретроспективний і перспективний — однієї політики, політики русифікації неросійських народів СРСР»³¹.

За візією Петра Голубенка (Шатуна), радянська історіографія успадкувала й адсорбувала міфологію імперії щодо свого походження, модифікувавши її під свої потреби. Ця ідеологічна метаморфоза є показовою, позаяк демонструє, як держава «нового пролетарського типу» успішно засвоює й адаптує імперську спадщину. На думку Петра Голубенка, «складовими елементами цього міту є: 1. Теорія праруської народності, як спільного кореня «великоруського», «білоруського» і «малоруського» народів, з підкресленням їх кровного і слов'янського братерства. 2. Теорія єдності

історії цих народів з явно виявленою тенденцією до ігнорації національних особливостей в історії українського народу. 3. Привласнення Росією історично-культурної спадщини Київської Руси, з проголошенням Києва матір'ю городів російських. 4. Теорія єдності російської культури і залежності української культури від російської, з підкресленням її благотворного впливу. Всі ці елементи російського міту є притаманними в світогляді не лише російської інтелігенції — вони поширені російською літературою такою і на Заході. Російська імперія тисне на західноєвропейську думку також і своєю «науковою системою»»³².

Власне, сполучення тоталітарної ідеології та науки, передусім історичної, є магістральним напрямом політичних, дослідницьких, культурних та інших практик, які повсюдно нав'язував радянський режим. Однак поширювачами імперських догматів та ідей були не тільки радянські функціонери й науковці, а й російські емігранти у ХХ ст., які повсякчас стверджували, що Старокиївська, чи Києво-Руська, спадщина належить Росії.

Іван Лисяк-Рудницький — один із найцікавіших українських інтелектуалів ХХ ст. — відзначав надзвичайну дразливість і важливість представлення місця та ролі Києво-Руської спадщини не лише в межах українства, а й на теренах західного культурного світу. На його думку, це «заплутане питання, яке дуже близько зачіпає нас, полягає в тому, що стара назва українського народу — «Русь» — була привласнена російською нацією і державою. Ця термінологія має величезний вплив на спосіб мислення західних учених, що звичайно пов'язують новітню Росію із середньовічною Руссю, про яку вони говорять як про «Київську Росію». Таким чином новітню Україну позбавляють історичних підвалин, і вона, так би мовити, зависає в повітрі. Не дивно, що українці так гостро виступають проти загарбання того,

³⁰ Голубенко П. *Україна і Росія у світлі культурних взаємин*. Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1987. С. 103.

³¹ Бадзьо Ю. Знищення і русифікація української історичної науки в советській Україні. Відкритий лист до російських і українських істориків. *Український історик*. 1981. № 1-4. С. 54—64.

³² Голубенко П. *Україна і Росія у світлі культурних взаємин*. Нью-Йорк, Париж, Торонто, 1987. С. 65.

що вони вважають своєю законною історичною спадщиною»³³.

Відповідно, побутування означення «Київська Росія», яке протягом XX ст. вживалося в працях західних дослідників, спричиняло негативні рефлексії українських істориків. Проте відзначимо, що Іван Лисяк-Рудницький посідав у цьому питанні доволі помірковану позицію. На його думку, «для українських істориків було б кориснішим зосередити свої зусилля на питаннях змісту і суті, аніж на термінології. Розглядаючи середньовічну Русь, слід підкреслювати, що не лише її географічний центр тяжіння розміщувався в регіоні, який ми сьогодні називаємо Україною, а й за своїми політичними інституціями, соціальним ладом і культурним складом Київська держава ближча до головної течії української, аніж до російської історичної традиції. Можна захищати цю резонну і вірогідну позицію, не заперечуючи, що в російській нації і державі є елементи староруської спадщини. Лише сприйнявши цей предметний погляд, західні історики відчують потребу термінологічно розрізняти Русь і Росію. Доки цього не станеться, донкіхотська словесна полеміка проти терміна «Київська Росія» не принесе користі, і, правдоподібно, буде непродуктивною»³⁴.

Врешті, сучасні науковці посідають щодо Києво-Руської / Старокиївської спадщини більш виважену позицію, зокрема наголошують на тривалих історіографічних змаганнях. Скажімо, професор Сергій Плохій констатує, що у «XX столітті дискусія зробила нове коло: одні науковці доводили, що Київська Русь — це спільна батьківщина східних слов'ян і колиска «давньоруської» народности; інші заявляли, що киево-руська історія належить тільки

російській або, навпаки, українській нації. Чи правда, що Київська Русь постала з діяльності вікінгів / норманів / варягів? А може, її створили та керували нею східні слов'яни (адже вони становили більшість населення)? Якщо її створили східні слов'яни, то хто має більші права на Київську Русь — росіяни чи українці з білорусами (спільно або окремо)? Ці питання стояли у центрі полеміки впродовж століть. Перше з них втратило політичну гостроту в перебігу націєтворення після краху комунізму у Східній Європі, але не зникло зовсім. Розпад СРСР і смерть советської історіографії, сумнозвісної своїм антинорманізмом, звільнила істориків від необхідності заперечувати норманські погляди з ідеологічних причин. Однак коли після короткочасного загравання на початку 1990-х років Росії з Заходом він повернувся в російську національну свідомість у традиційній ролі «іншого», відродився й антинорманський курс у російській історіографії та популярній літературі. Розпад СРСР поновив у східнослов'янських країнах жваве змагання за киеворуську спадщину. Думка про те, що українці — справжні нащадки спадщини Русі, до 1991 року висловлювана лише в емігрантських публікаціях на Заході, в незалежній Україні отримала нове життя і на академічному, і на популярному рівні. В українському публічному дискурсі Київська Русь стала першою українською державою, зображення киеворуських князів з'явилися на банкнотах, а тризуб — символ київських князів — став гербом незалежної України»³⁵.

Отже, змагання за Києво-Руську спадщину набули нової гостроти, позаяк опинилися в епіцентрі боротьби України проти неоімперської експансії Москви.

³³ Лисяк-Рудницький І. Проблема термінології та періодизації в українській історії. В кн.: Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*. Київ, 1994. Т. 1. С. 44.

³⁴ Там само. С. 45—46.

³⁵ Плохій С. *Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі*. Київ, 2015. С. 11—12.

Volodymyr M. Lytvyn

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

THE KYIVAN RUS HERITAGE AT THE POLITICAL AND SCIENTIFIC
CROSSROADS OF CENTURIES-LONG CONTROVERSY

History produces various meanings, thoughts, interpretations, visions, concepts and theories. In a certain sense, it combines the diverse collective experience of humanity. In view of this, it is appropriate to consider history on the border of politics and culture, memory and values, society and the needs of national development. Therefore, the author turns to a key era in the history of Ukraine, to the question of the Ancient Rus / Kievan Rus / Old Kievan / Old Russian heritage, which acquired a special resonance in the 19th century and later times, up to the present day. Interpreting the Ukrainian past and present through this lens with its projection onto the present can help overcome the modern challenges that our state is currently facing.

Cite this article: Lytvyn V.M. The Kyivan Rus heritage at the political and scientific crossroads of centuries-long controversy. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2025. (8): 12—23. <https://doi.org/10.15407/visn2025.08.012>